

ЗАГАДКОВІ “МАМАЙ” І “ЧУПРИНКО” (як незнання псевдонімів Романа Шухевича і Миколи Козака завадило розширенню джерельної бази ОУН і УПА)

Відрадною тенденцією сьогодення є стрімка актуалізація епістолярної спадщини діячів українського визвольного руху кінця XIX – початку XX ст. Зацікавленого українською минувшиною вже не здивуєш тематикою і сюжетами листів Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Сергія Єфремова, Євгена Чикаленка, Андрія Ніковського. Дещо повільніше просувається не менш актуальна і назріла справа – уведення до наукового обігу ділових та приватних листів, які залишилися після фігурантів визвольної боротьби українського народу в 1940-х – 1950-х рр. – Степана Бандери, Миколи Лебеда, Андрія Мельника, Степана Ленкавського, Романа Шухевича, Миколи Козака, Степана Янишевського та інших. На наш погляд, причин такого “розбалансування” декілька. По-перше, досі ускладнено доступ до епістолярію діячів визвольного руху (він розпорошений, цілі пласти знаходяться за кордоном, бракує системності в його вивченні). По-друге, до джерел недавніх, “свіжих”, які ще не “відлежалися” кількадесят років на архівних полицях, у окремих наукових колах специфічне ставлення. По-третє, декотрі з істориків, котрі нині застановилися над епістолярієм українських повстанців після вимушених студій марксизму-ленінізму в радянські часи, не можуть зарадити власній “внутрішній” цензурі, закриваючи очі на ті листи, що суперечать обраній ними ідеологічній концепції. Є і четверта причина (як на наш погляд, чи не найголовніша) – деякі новітні історики працюють хаотично, “перестрибують” з одного на інший епістолярний комплекс, а відтак припускаються неточностей упродовж вивчення й актуалізації листування.

Справжньою проблемою стає незнання псевдонімів членів Організації українських націоналістів (далі – ОУН) і Української повстанської армії (далі – УПА), адже досі бракує спеціальних розвідок з проблеми. Підпільні псевда зробила предметом спеціальних студій хіба що вінницька дослідниця Наталія Павликівська¹.

У цій розвідці на конкретних прикладах продемонструємо, до чого може призвести така необізнаність. Мова про незнання псевдоніма “*Мамай*” головного командира УПА Романа Шухевича, а також псевда “*Чупринко*”, яке певний час носив референт Служби безпеки (далі – СБ), а з грудня 1945-го – в. о. провідника і провідник Організації Українських Націоналістів-бандерівців (далі – ОУН(б) або Організація) на Волині та Поліссі Микола Козак.

“Мамаїв” серед повстанських ватажків було щонайменше двоє. У 1944 р. так називали командира одного з куренів УПА–Південь Івана Сала (Салла)². Через рік псевдо “Мамай” уже використовував головний командир повстанців Роман Шухевич³. Хоча останнього у 2007 р. ототожнювали з “козацьким” псевдонімом навіть

¹ Павликівська Н. Словник псевдонімів ОУН–УПА. – Вінниця, 2007. – 440 с.

² Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / Ред. П. Сохань, П. Потічний та ін.; упор. О. Ішук, С. Кокін. – К.; Торонто, 2007. – С. 114–115, 123, 126, 874. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 9).

³ Усього нам відомо 35 псевдонімів Романа Шухевича: “Батько”, “Білий”, “Василь”, “Гомін”, “Гриць”, “Дзвін”, “Жар”, “Кар”, “Лука”, “Мамай”, “Роман Лозовський”,

одіозні публіцисти (Олесь Бузина⁴, Анатолій Чайковський⁵), упорядники найсоліднішої на сьогодні збірки документів і матеріалів про головного командира УПА, яка вийшла саме того року, – двотомника “Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)” – цього не зробили. Відтак листи, підписані псевдонімом “Мамай”, а також спрямовані на його адресу, Сергій Кокін, Наталія Сердюк і Станіслав Сердюк до свого збірника не внесли.

Більше того, вищезгадані упорядники помилково внесли до другого тому “Роман Шухевич у документах...” лист Миколи Козака до “Далекого” від 18 липня 1946 р.⁶. Чому так сталося? Документ був завірений псевдонімом “Чупринка”, а упорядники подумали, що це “Чупринка”, тобто Шухевич. Відтак назву документа № 96 “Лист Р. Шухевича керівнику підпілля на Волині «Далекому»” у згаданому збірнику слід читати як “Лист М. Козака керівнику підпілля на Волині «Далекому»”⁷. Доказом нашої тези є зміст цього листа. Як може головний командир УПА Шухевич писати таке: “Навесні 1943 р. на наказ сл. п. провідника Охріма приїхали ми оба зі СУЗ і зістали приділені до праці на ПЗУЗ”⁸? А ось Козак з Янишевським дійсно перебували до весни 1943 р. у місцевості, яку оунівці зараховували до збірного поняття “СУЗ” (східноукраїнські землі) – на Вінниччині. Перший був активним учасником тамтешнього оунівського підпілля⁹, а другий – працівником поліції у Вінниці¹⁰.

Таким чином, з дослідницького поля “випало” щонайменше 6 листів, написаних “Мамаєм” упродовж жовтня 1945 – лютого 1946 рр. Найчастіше адресатом Романа Шухевича-“Мамає” виступав Василь Кук, “захований” під псевдом “С-Вар”. Наразі ці джерела (на жаль, не оригінали, а копії) перебувають на зберіганні у фонді 65 Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). На томі 52 справи С-9079, куди підшиито переклади згаданих листів з української на російську мову, стоїть штамп “розсекречено”. (До слова, на кожному з листів, оскільки це “трофеї” НКВС, будь-які грифи секретності були відсутні і раніше).

Що нового можемо дізнатися з ділових листів Шухевича-“Мамає”?

Насамперед, там описується, як після загибелі командира УПА-Північ і провідника ОУН(б) на північно-західних українських землях (далі – ПЗУЗ) Дмитра Клячківського-“Клима Савура” почалися кадрові зміни на Волині. “Мамай” боліс-

“С. Вар”, “Сова”, “Старий”, “Степан”, “Тарас Чупринка”, “Тур”, “Туча”, “Шуб”, “Шух”, “Чагар”, “Чернець”, “Чумак”, “Чупринка”, “Щука”, “171”, “205”, “277”, “315”, “401”, “558”, “777”, “808”, “1197”, “К-121/7-С”.

⁴ Бузина О. “День народження злочинця” на государственном уровне // Сегодня. – 2007. – 21 июля // <http://kievskarus.ucoz.ru/publ/3-1-0-2> (24.09.2010).

⁵ Чайковський А. Роман Шухевич в українській історії // <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/istorija/14560> (24.09.2010).

⁶ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Ред. рада С. Богунов та ін.; упор. В. Сергійчук та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 53–58.

⁷ Там само. – С. 53.

⁸ Там само. – С. 54.

⁹ Неопублікована третя частина (Листування підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі) майбутнього анотованого покажчика “Листування провідників ОУН і УПА”, виконана В. Ковальчуком, В. Огородником.

¹⁰ УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945: Нові документи / Ред. рада П. Сохань та ін.; упор. В. Ковальчук, І. Марчук. – К.; Торонто, 2010. – С. 407. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 14).

но переживав утрати і так уже нечисленного провідного активу, критикував “бродіння” в Організації. Інша “наскрізна” тема – Шухевич у ролі творчого працівника. У листі за грудень 1945 р. він обговорює зі своїм адресатом зміст некрологів на вшанування Дмитра Клячківського і знаного повстанського ідеолога Якова Бусола-“Галини”, окремі фрази, способи тиражування цих документів¹¹. Командир активно підключався до підготовки пропагандистських видань УПА. Він обмінювався думками з Василем Куком щодо брошури про радянський бюджет 1945 р., намагався заперечити постулати діалектики, порівнюючи працю “англійського вченого Джинса” з “Діалектикою природи” Енгельса¹².

Разом з тим, у листах Шухевича чомусь не знайшлося місця справі Степана Янишевського-“Далекого”. Нагадаємо, що за незгоду з “очищенням” організаційного активу ОУН(б) на ПЗУЗ від радянської агентури (часто такі практики СБ справді себе не виправдовували) цю людину в листопаді 1945 р. виключили з проводу Північно-східного краю “Одеса”¹³. Чашу терпіння “Далекого” перепополнила звістка, мовляв, його заступник “Орист” є радянським агентом¹⁴. У грудні 1945 р. Янишевський перейшов у опозицію до проводу ОУН(б) на ПЗУЗ і оголосив про пряме підпорядкування власного самочинно проголошеного проводу “Одеса” проводові ОУН(б) на УЗ (українських землях).

Наскільки “справа «Далекого»” збурила волинське підпілля, що ще турбувало місцевих повстанців – можна було б дізнатися з епістолярної спадщини Миколи Козака¹⁵. Але вона практично не оприлюднена! На перешкоді стало незнання дослідниками (у першу чергу – працівниками архіву СБУ, де ці листи зберігаються) того, що Козак довгий час “ховався” за псевдонімом “Чупринко”, дуже співзвучним зі псевдом Шухевича “Чупринка”. І це при тому, що Микола Козак у листі до Степана Янишевського-“Далекого” від 26 листопада 1946 р. з іронією роз’яснював відмінність між згаданими псевдонімами: *“На закінчення свого листа хочу просити у Вас одне. Якщо у своїй «виховній» літературі в дальшому будете порушувати справу зради зрадника Смока, то прошу вживати назви «Смок», а не Чупринко, бо є ще друге в організації псевдо «Тарас Чупринка» – командир Головного військового осередку УПА, і я не хотів би, щоби хтось з членства чи з українського народу ототожнював Тараса Чупринка – командира Головного військового осередку УПА, з Чупринко...”*¹⁶.

Фахівець радянських спецслужб Оверченко, укладаючи 21 лютого 1949 р. опис документів, вилучених під час чекістсько-військових операцій у 1948 – на початку 1949 рр., спершу також поплутав псевдоніми “Чупринко” і “Чупринка”. Так, спочатку під № 4 у його переліку проходив “грипис за підписью Чупринка от 27.07.1947 г.”, під № 5 – “грипис за підписью Чупринка от 14.05.1945 г.”, під № 6 – “список отосланных материалов за підписью Чупринка от 29.04.1946 г.”. Але потім до цього

¹¹ ГДА СБУ. – Ф. 65. – Спр. С–9079. – Т. 52. – Арк. 27.

¹² Там само. – Арк. 280–281.

¹³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 56 (1953 р.). – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 92–93.

¹⁴ Там само. – Арк. 94.

¹⁵ Мав такі псевдоніми: “Вівчар”, “Кучма”, “Лука”, “Л”, “Очерет”, “Сергій Хортиця”, “С-к”, “Смок”, “Чор-енко”, “Чупринко”, “555”, “715”.

¹⁶ Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944–1946: Документи і матеріали / Упор. О. Вовк, С. Кокін; ред. П. Сохань, П. Потічний та ін. – К.; Торонто, 2006. – С. 1162–1163. – (Серія “Літопис УПА. Нова серія”. – Т. 8).

саме переліку Оверченко (чи якийсь анонім?) уніс синім чорнилом корективи – виправив літеру “а” в кожному слові “Чупринка” на “о”. Вийшло так: під № 4 – “грипс за підписью Чупринко от 27.07.1947 г.”, під № 5 – “грипс за підписью Чупринко от 14.05.1945 г.”, під № 6 – “список отосланных материалов за підписью Чупринко от 29.04.1946 г.”¹⁷.

Таким чином, поза дослідницьким полем опинилася ціла низка листів, надісланих Миколою Козаком–“Чупринком” у вересні 1944 – липні 1945 рр. до “колег” по оунівському підпіллю в Україні. Розглянемо їх детальніше.

Зокрема, у документі від 27 вересня 1944 р. “Чупринко” (на той момент – ще референт СБ ОУН(б) на Волині та Поліссі) пише Янишевському, що спрямував “Корнія” на допомогу “Терешку” [Каранець М.] з метою створення розвідувально-інформаційного відділу СБ. Микола Козак також доручив адресатові підготувати три криївки (“нори”). Даний документ підписаний псевдонімом “Чупринко”¹⁸.

Інше джерело, завірене словом “Чупринко” – лист до “друга провідника” [Василь Кук?] від 14 травня 1945 р. Перш за все, у ньому пов’язано приїзд “Рудого” [колишній к-р групи УПА “Турів” Стельмашук Ю.] з “більшовиками” на Оржівський хутір на Рівненщині із загибеллю там 12 лютого 1945 р. “провідника” [читай – к-р УПА–Північ Дмитро Клячківський]. Також констатується вельми невтішне становище мережі Організації на ПЗУЗ. Наводиться перелік втрат керівного активу, яких зазнало підпілля у січні–березні 1945 р.: “Клим Савур”, “Клим”, “Верба”, “Криляч”, “Медуна”, “Макар”, “Май”, “Поет”. Засуджується загравання з радянськими чинниками “Середі”–“Ящура”¹⁹.

Підпис іншого листа до неназваного адресата, датований 14-м травня, нечіткий. Невтаємниченому не зрозуміло, чи це точно “Чупринко”. Але лист написаний почерком Козака. Він перелічив організаційні документи та пропагандистські листівки, які надійшли йому в першій половині 1945 р. Серед назв: “Нутро Кліма Савура”, “Як загинув Мітла”, “Матеріали про Христю”, “Смерть Зависної”²⁰. Треба зазначити, що більшість з них досі не відома сучасним дослідникам ОУН і УПА. Документи вважаються втраченими.

А в листі з підписом “Чупринко” до “друга провідника” від 27 липня 1945 р. згадується, яким чином “українська Мата Харі” – Людмила Фоя – стала членом оунівського підпілля. За даними автора, якомсь оунівська СБ запідозрила двох дівчат, котрі прибули зі східноукраїнських земель (Ніна Калуженко, Людмила Фоя) у співпраці з НКВС. Першу з них есбісти ліквідували, читаємо у листі, зате другу, яка приїхала на Волинь з Києва, перевербували і спрямували до столиці України на пошук зустрічі з керівником НКДБ УРСР, – резюмує Микола Козак²¹. Певна річ, актуалізація цього листа знадобилася б багатьом ученим. Наприклад – чудовому досліднику ОУН на Київщині Володимирові Іванченку, авторові найсвіжішої біографічної розвідки про Фою²².

¹⁷ ГДА СБУ. – Ф. 2 (Упр. 2-Н). – Оп. 58: 1953 р. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 102.

¹⁸ Там само. – Оп. 65: 1953 р. – Спр. 8. – Арк. 90а (конверт).

¹⁹ Там само. – Оп. 58. – Спр. 9. – Т. 1. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 4–5.

²⁰ Там само. – Арк. 154 (конверт). – Арк. 40–41.

²¹ Там само. – Арк. 13–14.

²² Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто; Львів, 2009.

Також все ще чекають на залучення до наукового обігу листи з ГДА СБУ, завірені іншими псевдонімами Миколи Козака – “Вівчар”, “Кучма”, “Лука”, “Л”, “Очерет”, “Сергій Хортиця”, “С-к”, “Смок”, “Чор-енко”, “555”, “715”. За нашими підрахунками, їх налічується щонайменше 20.

Таким чином, хоч як це парадоксально звучить, незнання специфіки того чи іншого джерельного комплексу (у випадку з документами ОУН і УПА – псевдонімів авторів, криптонімів, шифрів) істотно загальмовує його розширення. У нашому випадку незнання псевда “Мамай”, а також нерозуміння різниці між співзвучними псевдонімами “Чупринко” і “Чупринка” призвело до того, що залишилося “у тіні” багато важливих ділових листів двох центральних суб’єктів українського визвольного руху середини ХХ ст. – головного командира УПА Романа Шухевича і референта СБ, провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Миколи Козака.

Володимир Ковальчук (Київ)

ДОКУМЕНТУВАННЯ ШЛЮБІВ В ОУН І УПА*

Серед досі не актуалізованих джерел з історії Організації українських націоналістів-бандерівців і Української повстанської армії трапляються й такі, що стосуються шлюбно-сімейних відносин повстанців. Щоб унормувати цю розладнану у воєнні та повоєнні роки ділянку свого життя, підпільники робили відчайдушні кроки, аж до підробки чи самочинного виготовлення необхідних документів. Однак, зважаючи на безправний статус підпільників у радянському (чи польському) суспільстві, а саме – перебування на нелегальному становищі, це вдавалося не всім.

Ясна річ, що впевненіше почувався той, хто у перші роки відновлення радянської влади в Україні (1944–1947) зумів виробити необхідні документи і розпочати “нове життя” – під іншими іменем та прізвищем¹. Інколи такі “народжені вдруге” навіть не те що не виїжджали за межі України, а й влаштувалися на роботу до радянських установ (командир куреня УПА Степан Коваль-“Рубашенко”)². Неодру-

* Науково-популярний виклад цього матеріалу див.: *Ковальчук В.* Шлюб по-бандерівськи // *Історична правда*. – 2010. – 18 жовтня // Інтернет-адреса: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4cbc39efd9edf/> (7.02.2010)

¹ Так, Д. Куп’як, що в роки Другої світової війни очолював боївку СБ при Крайовому проводі ОУН(б) на Західноукраїнських землях, виїхав до Польщі за фальшивими документами на ім’я Бродзяка Владислава, а звідти у травні 1946 р. через ФРН дістався Канади. Член ОУН(б) “Олекса”, котрий співпрацював з провідником Турійського району на Волині, 1946 р. “з фальшивими документами” поїхав жити до Молдавії. (*Ковальчук В.* Використання підроблених документів, печаток і військових нагород у діяльності структур ОУН і УПА (неопублікована стаття)).

² У 1946 р. цей колишній командир куреня УПА “Котловина” роздобув собі у Зубкові Радехівського району посвідчення переселенця (якраз ішло переселення українців з Польщі) на ім’я Литвина Дмитра Петровича і влаштувався регентом церковного хору в с. Долматів. У 1949–1954 рр., вже як повноправний громадянин УРСР, працював художнім керівником Івано-Франківського будинку культури. (*Ковальчук В., Стеценко С.* Степан Коваль (“Рубашенко”) – командир загону УПА “Котловина” на Волині // *Військово-історичний альманах*. – 2009. – № 1. – С. 41–47).